

Nedim İpek,

Memalik-i Şahannede Muhaceret,

Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022, 456 s.,

ISBN 978-975-17-5196-6

Göç, insanlık tarihi boyunca toplumları siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik bakımdan etkileyen önemli bir olgudur. Türk siyasi ve sosyal hayatında destanlarda ve türkülerde işlenen göç konusu, Türk tarihinde de önemli bir yere sahiptir. İpek, Karpat'a atıfta bulunarak göçleri, sınırları belli olmayan devletler döneminde gerçekleşenler ve milli devletlerin kurulmasından sonra gerçekleşenler olarak iki ana başlık altında toplar. Yazar, bunlardan ilkinin, göç alanının kültürel yapısını belirlediğini ve göçmenlerin ya bir devlet kurduğunu ya da örgütlü yerli bir toplum tarafından asimile edildiğini, ikincisinin ise ekonomik ve siyasi bir amaç taşıdığını ileri sürer. Bu bağlamda, yazar, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk 400 yılında gerçekleşen göçlerin temel nedeninin büyük ölçüde ekonomik faktörlerden kaynaklandığının altını çizer. İpek'in kaleme aldığı çalışma, aslında 1987-2004 yılları arasında yazdığı makale ve bildirilerin derlenmesinden oluşturulan monografik bir yapıttır. Kitap, önsöz, kısaltmalar, giriş, dört ana bölüm ve sonuç kısmı ile kaynakça, dizin ve eklerden oluşmaktadır. Bu kapsamlı çalışmada yazar, Osmanlı Devleti'nin özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda deneyimlediği göçleri yerli ve yabancı kaynaklara dayanarak ayrıntılı değerlendirmeler yapmaktadır.

Birinci bölümde yazar, "Kafkasya, Savaş ve Göç" başlığı altında 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı, 1853 yılında patlak veren Kırım Savaşı ve 93 Harbi gibi önemli siyasi olaylar neticesinde Kafkasya ve Doğu Anadolu'dan yapılan kitlesel göçler üzerinde durur. Ayrıca arşiv kaynaklarına dayanarak hem adı geçen savaşlar esnasında hem de sonrasında Rusların bölgede uyguladığı baskı, zulüm ve şiddet politikaları yüzünden Kafkasya bölgesinden Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda bırakılan toplulukların adlarını ve sayılarını tablolar halinde ayrıntılı bir şekilde verir. Bu bağlamda, İpek 1828-1829 Osmanlı- Rus savaşı ve sonrasında, Kırım bölgesindeki Müslümanların, Kafkasya'nın kadim topluluklarından biri olan Çerkeslerin ve 1828 yılında Rusların işgal ettiği önemli bir Türk şehri olan Ahıska'dan Osmanlı topraklarına göçmenlerin hangi güzergâhtan geldiği, Osmanlı Devleti tarafından göçmenler için oluşturulan geçici iskân bölgeleri ve faaliyetleri hakkında bazı bilgiler aktarır. Söz gelimi, nüfus defterinde Samsun ve çevresindeki göçmenlerin hangi kazalarda yerleştirildiği, hane sayısı, nüfusu ve bu nüfusu oluşturan yaşlı, yetişkin, çocuk sayıları ile göçmenlerin etnik kökenlerine dair sayısal

veriler vb. sunar (s. 36-41). Özellikle Kırım Savaşı sırasında yaşanan kitlesel göçler üzerinden Hristiyanlaştırma politikası, vergi ve angarya, sürgün ve katliam gibi olayları, Rus göçmenlere yönelik uygulanan iskân politikası, göç ve göç yolları, geçici iskân bölgeleri ve iskân faaliyetleri hakkında kapsamlı bilgiler sunar. Benzer olarak, 1877- 1878 Osmanlı-Rus savaşı esnasında yaşanan göçün sebepleri, Kars ve çevresindeki göç hareketleri ile Sohum, Batum ve Kuzey Kafkasya ve çevresinden göç edenler hakkında kimi bilgiler aktarır. Ardından Osmanlı Devleti tarafından göçmenlere yönelik yapılan gıda ve iskân yardımı, arazi tahsisi ile onlara tanınan bazı muafiyetler üzerinde durur. İpek ardından sözü edilen savaflara bağlı olarak yaşanan kitlesel özellikteki bu göçlerin, Osmanlı Devleti açısından yarattığı sosyal, kültürel ve ekonomik sonuçları derinlemesine tartışır (s. 9-47).

Kitabın ikinci bölümünde İpek, kuruluş aşamasından itibaren Osmanlı Devleti açısından önemli bir bölge olan Balkanlarda çıkan isyan ve savaflar neticesinde meydana gelen göç hareketlerine ilişkin önemli bilgiler verir. Bu bağlamda, yazar, özellikle Batılı devletlerin Şark politikası çerçevesinde Balkanlarda devreye soktukları ulus devlet yaratma projelerine ışık tutar. Örneğin, İpek, Batılı güçlerin, Balkanlarda Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan Hristiyan toplulukların ayrı devletler şeklinde ortaya çıkmalarını sağlayarak bölgede yüzyıllardır süren Osmanlı siyasi hâkimiyetine son vermeyi amaçladıklarının söyler. Ayrıca yazar, Batılı güçlerin böylece siyasi ve ekonomik bakımdan kendilerine bağımlı yeni pazarlar oluşturduğunu ve daha da önemlisi Katolik ve Protestan kiliseleri karşısında Ortodoks kilisesini milliyet temelinde bölmeyi amaçladıklarını belirtir. Böylece bu projenin 1828-1829 ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savafları ile sahneye konulduğunu, fakat Batılı güçler tarafından Hristiyan topluluklara müstakil devlet kurmaları için verilen desteğin, Müslüman topluluklara verilmediğini, hatta Bosna örneğinde olduğu gibi siyasi ve bağımsız bir devlet kurmalarının önüne geçmek için bölgenin işgal edildiğinin altını çizer. Daha da önemlisi, Batılı devletlerin desteği ile Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ devletlerinin kurdurulduğunu ve bunların kuruluş aşamasında yaşanan savaş ve isyanlar ile işgalci devlet ve onun himayesi altında çok milletli ve çok kültürlü coğrafyada kendini ulus devlet olarak tanımlayan siyasi otoritenin izlediği etnik asimilasyon, ırkçılık, etnik merkezcilik ve tek kültürcülük gibi politikalarının kitlesel göçlere neden olduğuna gönderme yapar (s. 95-98). Yazar 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Balkan savaflarında da Batılı güçlerin benzer projeleri devreye soktuğuna dikkat çeker. Ardından I. Balkan savaşının 6 hafta, II. Balkan savaşının 4 hafta sürdüğünü ve bu süreç içinde 200.000'in üzerindeki Müslüman Türk nüfusun katledildiğini ve savaş esnasında

çıkan salgın hastalıklar yüzünden de on binlerce insanın hayatını kaybettiğini yazar. Ona göre, 1906-1907 yılında Osmanlı hâkimiyetindeki Balkan topraklarındaki Müslüman nüfus yaklaşık olarak % 49,7, savaşın hemen öncesinde yani 1911 yılında ise % 51'dir (s. 144, 151-152). Kitlesel göçlerin yaşandığı dönemde göç edenlerin sayısını kesin olarak belirlemek imkânsızdır, çünkü muhacirlerin tamamı sevk ve iskân defterinde kaydedilmemiştir. Bu nedenle, göç edenlerin sayısı kaynaklarda verilenden daha yüksektir. Ancak yapılan bazı akademik ve bilimsel çalışmalarda bölgeden başka yerlere göç etmek zorunda kalan insanların 200.000 ila 1.000.000 arasında olduğu belirtilmektedir. Fakat Balkan savaşları esnasında ve sonrasında işgal sahasında uygulanan göç, tedhiş ve asimilasyon gibi politikalar sonucunda bölgedeki Müslüman Türk nüfusun azaldığı söylenebilir. Buna ek olarak İpek, bölgede yaşanan siyasi gelişmelerden kaynaklı olarak Bosna-Hersek'ten Osmanlı topraklarına yönelen Boşnak göçü, göçe yol açan faktörler, göç yolları, Osmanlı Devleti'nin iskân faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgiler sunar (s. 146-162). Benzer olarak, İpek, Girit adasında yaşanan bazı siyasi olaylara bağlı olarak Müslüman nüfusun adadan göçü, göçün nedenleri, göç edenlerin yerleştirildikleri bölgeler hakkında da sayısal veriler sunarak konuyu mercek altına yatırır (s. 162-170).

Üçüncü bölümde yazar, dünya tarihinin önemli dönüm noktalarından birini oluşturan I. Dünya Savaşının sebebiyet verdiği göç hareketlerini ele alır. İlk olarak, I. Dünya savaşının hemen öncesi ve sonrasında göç edenleri Şark ve Garp mültecileri olarak sınıflandırır. İpek, Şark mültecileri başlığı altında Rusların, I. Dünya savaşı esnasında işgal ettiği Van, Bitlis Muş, Erzurum, Trabzon, Gümüşhane ve Erzurum bölgelerine Rus muhacirleri yerleştirerek bölge nüfusunun kompozisyonunu değiştirme yönündeki projelerini uygulamaya soktuklarını belirtir. Ayrıca işgal altındaki Şark vilayetlerinde Ruslar tarafından desteklenen Ermeni çetelerinin de bir milyonun üzerinde Müslümanı katlettiğini ve bu katliamdan kurtulmayı başaranların can ve mal güvenliklerini korumak için iç bölgelere göç etmek zorunda kaldıklarına vurgu yapar (s. 171-172). İpek'e göre, 1915 yılının bahar ayında başlayan göç hareketine bağlı olarak Osmanlı Devleti bazı geçici iskân bölgeleri (Adana, Diyarbakır, Halep, Mamuretülaziz, Musul, Sivas, Van vb.) oluşturdu ve savaş nedeniyle toprakları işgal edilen insanlar farklı güzergâhlar üzerinden göç etti. İpek, bu göç güzergâhlarının Karadeniz sahil hattı, Sivas, Tokat, Amasya, Çorum, Yozgat, Ankara hattı; Mamuretülaziz, Malatya hattı; Diyarbakır, Urfa, Maraş, Adana hattı ve İstanbul'a yönelik olduğunu belirtir. Yazar, savaşın bölge demografisini değiştirdiğini ve 2.623.484 kişiden oluşan Müslüman nüfusun 1.249.470 kişiye düştüğüne dikkat çeker. İpek, bu verilerden yola çıkarak I. Dünya savaşı esnasında

Müslüman nüfusun %53'ünün işgalci güçler tarafından ya katledildiğini yahut göç etmek zorunda bırakıldığının altını çizer. Yazar, Garp mültecileri başlığı altında ilk olarak işgalci güçlerin Batı Anadolu topraklarının asılsız propagandalar ile Yunanistan'a ait olduğu yönünde dünya kamuoyunun ikna edilmeye çalışıldığına dikkat çeker. Bu nedenle, yazara göre, sayısal veriler manipüle edilerek, bölgede yaşayan Rum nüfusun Türk fazla olduğu propagandası yapılır. Zira işgalci güçler kendileri ile iş birliği yapacak toplulukların nüfusunu abartarak fazla göstermek ve böylece onların bölge nüfusunun çoğunluğunu oluşturduğu şeklindeki projeleri uygulamaya sokmaya çalışmışlardır. Yazar, ayrıca 1919'dan itibaren Yunan yönetiminin, Ortodoks kilisesi ile işbirliği içinde mütarekeden sonra geri dönen Rumları bölge halkından intikam almaya ve bölgeye yerleştirilen muhacirleri bulundukları topraklardan kovmaları için provoke ettiğini ve bu türden olayların bölge halkının başka yerlere göç etmesine neden olduğunu kaydeder. İpek, aslında Milli Mücadele döneminde Batı Anadolu'da meydana gelen göçlerin, Yunan ileri harekâtı ve ricatının neden olduğu göçler şeklinde ele alınması gerektiğinden söz eder. Ona göre, 15 Mayıs 1919 tarihinde başlayan Yunan askeri harekâtının amacı, tıpkı Balkanlar da olduğu gibi Türk nüfusu sistemli olarak ortadan kaldırmak ve bölge nüfusunu Rumlar lehine değiştirmektir. Bu nedenle, Türk halkını yıldırma, baskı ve katliam gibi yöntemler ile topraklarını terk etmeye zorlama yönünde politikalar devreye sokuldu. Böylece Yunan ordusu işgal ettiği yerlerdeki Türk halkının silahlarını topluyor ve onları gayrimüslim nüfusu karşı kendilerine savunamayacak duruma düşürüyordu. Yine kırsal bölgelerde Rum ve Ermeni çetelerinin desteği ile köylere baskın yapılıyor ve bunu haber alan bölge halkı kaçmak zorunda kalıyordu (s. 204-209). Yunan ordusu ricat ettiğinde de terk etmek zorunda kaldığı yerleri, Rum ve Ermeni göçmenleri kullanarak, yakıp yıkmak suretiyle bölge halkının göç etmesine sebebiyet verdi. Trakya'da da benzer bir biçimde Türk nüfus yok edilmeye çalışılırken, Rum nüfusun bölgede çoğunluk hale getirilmesi için çeşitli uygulamalar devreye sokuldu. Buna bağlı olarak, 1918-1923 yılları arasındaki Yunan işgali döneminde Trakya'dan ayrılmak zorunda kalan Türklerden 9.000'i Bulgaristan'a, yaklaşık olarak 30.000'i ise İstanbul'a göç etmek zorunda kaldı (s. 211-216). İpek, Yunan işgali altındaki bölgelerde yaklaşık olarak 640.000 Müslümanın hayatını kaybettiğini ve kesin bir sayı vermek mümkün olmasa da, kabaca 860.000 kişinin hayatta kalmayı başardığını söyler. Daha da önemlisi, Lozan Konferansı'nda İsmet Paşa'nın sunduğu rapora göre, Yunan işgal bölgesinde 1,5 milyon Türk ya bulunduğu yerleri terk etmek zorunda kaldığı ya da hayatını kaybetti (s. 224). Benzer bir biçimde yazar mültecilere sağlanan yardımlardan (sağlık ve para yardımı, askerlik muafiyeti ve vergi muafiyeti, vs.) söz eder (s. 225-233).

Dördüncü bölümde, İpek, Osmanlı topraklarında siyasi ve sosyal gelişmelere bağlı olarak yaşanan kitlesel nitelikteki göçlerin yarattığı etkiler üzerinde durur. Ona göre, Osmanlı Devleti ilk olarak, Kırım Savaşı sonrası yaşanan kitlesel göçlerin yarattığı sorunları daha etkin bir şekilde çözebilmek için 1860 yılında Muhacirin Komisyonu kurma kararı aldı. Yine 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında da benzer bir kitlesel göçle karşı karşıya kalan Osmanlı yönetimi, muhacir sorunlarına çözüm bulmak ve onların iskânı ile ilgili plan ve projeler yapmak ve uygulamaya geçirmek için Şehremanetinin bünyesinde *İdare-i Umumiye-i Muhacirin* komisyonu oluşturdu. İpek, Meşrutiyet öncesi yaşanan kitlesel göçlerde devletin geçici komisyonlar vasıtasıyla sorunları çözmeye çalıştığını, ancak daha sonra, muhacir ve iskân işlerinden sorumlu olan Dâhiliye nezaretine bağlı komisyonların *İskân-ı Aşair ve Muhacirin* müdüriyetine dönüştürülerek İskân bir örgütlenme yoluna gidildiğine işaret eder. Ardından özellikle savaş esnasında Osmanlı topraklarına yönelik kitlesel göçlerde oluşturulan geçici iskân hakkında bilgiler verir. Örneğin, geçici iskân bölgelerine gönderilen muhacirlerin ilk aşamada cami avluları yahut içlerine yerleştirildiğini, tekke, zaviye, medrese ve mektep gibi yapıların da göçmenlerin barınmaları için kullanıldığını söyler (s. 236-240). Ardından Osmanlı topraklarındaki muhacirlerin işlerinin nasıl sağlandığı üzerinde durur. Ona göre, Bab-ı Ali 1860'lı yıllarda 15 yaşından küçük olanlara 1 kuruş, 15 yaşından büyük olanlara da 2 kuruş yevmiye vermeye karar verdi. Ancak Osmanlı topraklarına gelen muhacir sayısı artınca yevmiyede kısıtlamaya gidildi. Yine kırsal bölgelerde geçici olarak iskân edilen muhacirlerin işleri yerli halk tarafından karşılanmaktaydı. Ayrıca göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere farklı kurum ve kuruluşlar tarafından bazı yardım komisyonları da kuruldu. Bu bağlamda, yazar, muhacirlere yapılan yakacak yardımı, göçmenlerin sağlık sorunları ve bu konuda devletin aldığı tedbir ve uygulamalar ile göçmenlerin devlet tarafından nasıl istihdam edildiklerini söyler (s. 240-252). Ardından Osmanlı Devleti'nin daimi iskân politikasından söz eder ve daimî iskâna tabi olanların aşiret mensupları ve muhacirler olmak üzere ikiye ayrılabilceğini belirtir. Zira devlet, bir taraftan muhacirleri iskân etmek diğer taraftan asayiş ve güvenliği sağlamak, vergi gelirlerinin arttırılması ve toplanmasına ve orduya yeterli sayıda asker sağlamaya dönük bir politika izlemeye çalışıyordu. Yazar, bu politika doğrultusunda konar-göçerlerin 1840 yılından itibaren Anadolu'nun çeşitli yerlerine yerleştirildiğini belirtir (s. 252-254); ayrıca Osmanlı Devleti'nin siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmelere bağlı olarak tarihsel süreç içinde farklı iskân politikaları izlediğini yazar. Ona göre, Osmanlı topraklarında 16. yüzyıldan itibaren başlayan, 17. ve 18. yüzyılda da devam eden devleti zor durumda bırakan iç karışıklıkların ortaya çıkması, yerleşik halkın

güvenlik arayışı içinde başka bölgelere göç etmesine sebebiyet verdi. Bu durum, ekonomisi tarıma dayalı olan Osmanlı Devleti için önemli ekonomik sorunlara yol açtı ve bu nedenle, devlet harap ve sahipsiz yerlere konar-göçer muhacirleri yerleştirerek tarım faaliyetlerinin canlandırılmasına yönelik bir politika izledi.

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin kısa aralıklarla uzun savaşların yaşandığı bir dönem olduğu için, Müslüman erkekler askere alınmış ve bu durum, erkek nüfusun önemli ölçüde azalmasına yol açmıştır. Ayrıca Anadolu'da salgın hastalıklar ve kıtlık gibi olayların yaşanması Türk nüfusun düşmesine sebebiyet vermiştir. İpek'e göre, Osmanlı Devleti bu azalan nüfusu gelen muhacirlerle telafi etmeye çalışmıştır. Hatta Osmanlı Devleti, bu dönemde klasik nüfus anlayışını değiştirmiştir. Örneğin, gayrimüslimlerin Türk topraklarına yerleşmesine izin verilmemiştir. Daha da önemlisi, İpek II. Abdülhamid döneminde Rusya ve Avrupa'da maruz kaldıkları baskıdan dolayı Yahudiler Filistin'de bir Yahudi devleti kurmak isteyen Siyonistlerin teşviki ile Osmanlı topraklarına göç etmeye çalışmış, ancak bunu fark eden Osmanlı devleti bu göçü engellemeye çalışmıştır. Fakat buna rağmen Filistin topraklarında 80.000 kişiden oluşan Yahudi bir nüfus oluşmuştur (s. 342). Ardından yazar, tablolar halinde 1876-1894 yılları arasında 1.000.000'nun üzerinde muhacirin iskân edilmek üzere gönderildiği vilayet ve sancaklar, adları ve nüfus hakkında sayısal veriler aktarır (s. 256-261). Yine muhacirlere devlet tarafından yapılan yardımlar (arazi tahsisi, konut yardımı, zirai yardım, vergi muafiyeti, askerlik muafiyeti, vs.) ve karşılaşılan bazı sorunlar ile Osmanlı Devleti tarafından bu sorunları çözmeye yönelik üretilen çözümler üzerinde durur (s. 261-262). Buna ek olarak İpek, çalışmasında devletin göç ve iskân politikası çerçevesinde Muhacir idaresi tarafından iskân edilen muhacirlerin oluşturduğu mahallelerin, kasabaların ve köylerin adları ile buralarda yaşayan nüfus ve hane sayısına dair sayısal verileri tablolar halinde sunarak, özellikle 19. yüzyılda yaşanan kitlesel göçlerin Osmanlı Devleti'nin demografik yapısını nasıl etkilediğini anlamamıza yardımcı olmaya çalışır (s. 272-325).

İpek ayrıca Osmanlı topraklarına yönelen göçlerin Osmanlı toplumu üzerinde yarattığı kültürel etkiler üzerinde de durur. Bu bağlamda, yerli nüfus ile gelen muhacirler arasında etkileşim yoluyla kültürel bir alışverişin gerçekleştiğinin altını çizer. İpek'e göre, çiftçi muhacirler iskân edildikleri yerlerde mahalli bitkilerin yanı sıra beraberlerinde getirdikleri bitkileri de ekip biçerek yerli halka tanıttı. Örneğin, gül bitkisi bunlardan biridir. Osmanlı Devleti 19. yüzyılda gülyağı ihtiyacını karşılamak için muhacirler eli ile Anadolu'da gül yetiştiriciliğini teşvik etti ve Isparta ve Burdur'a kadar yayılmasını sağladı. 19. yüzyılda muhacirlerin Anadolu'ya getirdikleri bir diğer ürün de patates oldu. Yine Kuzey Anadolu'da yerli halk renginden

dolayı olsa gerek kırmızı domatesi çürümüş olarak düşündüğü için tüketmiyordu. Muhacirlerin gelmesi ile birlikte yerli halk kırmızı domates tüketmeye başladı. Elbette muhacirler de geldikleri yerlerde daha önce bilmedikleri ve tüketmedikleri bazı yiyeceklerle tanıştı. Söz gelimi, Boşnaklar daha önce zeytini kara erik diye hoşaf yapar yahut karpuzu kabak sanıp kaynatarak tükettirdi. Ancak geldikleri yerlerde yerel halk ile girdikleri kültürel etkileşim, tüketim alışkanlıklarını değiştirdi. Buna ek olarak, Çerkes atları, dört tekerlekli araba, masa, karyola, sandalye ve semaver gibi şeyler; dokumacılık, yeme içme, eğlence alanlarında kimi yenilikler kültürel etkileşim ile ortaya çıktı (s. 347-353).

Sonuç olarak, İpek'in kaleme aldığı çalışmanın 19. yüzyılda yoğunlaşan ve 1923'e kadar devam eden göçler konusunda yapılmış önemli ve kapsamlı çalışmalardan biri olduğu söylenebilir. Yazar, konuyu birincil Osmanlı arşiv belgeleri, yayınlanmış belgeler, süreli yayınlar, albüm ve koleksiyonlar ile konuyla ilgili ikincil kaynaklardan da yararlanarak geniş bir yelpazede ele almakta ve 19. yüzyıldan günümüze Türk ve Müslüman toplumları göçe zorlayan nedenleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi, askeri ve ekonomik olarak önemli ölçüde güç kaybetmesi, kapitalizm ve sanayinin gelişmesi sonucu uluslararası dengenin bozulması gibi söz konusu yüzyılda uluslararası politikada meydana gelen bazı önemli değişimler temelinde analiz etmektedir. Bir başka deyişle, yazar, Osmanlı İmparatorluğu gibi askeri imparatorlukları ortadan kaldırmayı ve yapay ulusal devletler kurmayı amaçlayan bir senaryo olarak bilinen "Doğu Sorunu" çerçevesinde konuyu derinlemesine ele alarak analiz etmektedir. Bu anlamda yazarın, Osmanlı İmparatorluğunun hâkimiyeti altındaki topraklardan Türklerin ve diğer Müslümanların göç etmeye zorlanarak, onların terk ettikleri yerlerde Hristiyanlardan oluşan ulus devletlerin kurulmasının planlandığının altını çizer. İpek, 1830-1923 yılları arasında gerçekleşen göçleri çeşitli yönlerden ele alarak yakın dönemde bölgede meydana gelen siyasi gelişmelere koşut olarak Türkiye topraklarına yönelen göçleri anlamamıza yardımcı olacak önemli tarihsel bir alt yapı sunmaktadır.

Yazar, tarihsel göçlerle ilgili, okuyucunun önüne geniş bir bilgi yığını ve bunlara yönelik güçlü analizler ortaya koysa da, kitap makalelerin derlenmesi suretiyle oluşturulduğu için, yer yer tekrarlar ve kronolojik anlatım sorunlarıyla karşılaşmaktadır. Bu nedenle okuyucunun, her bir bölümü kendi içinde anlaması ve değerlendirmesi, daha sağlıklı sonuçlara ulaşmak bakımından yararlı olacaktır.

Ayşegül Kuş

Ondokuz Mayıs Üniversitesi